

Ключевые слова: преподаватель ВУЗа, психолого-педагогические закономерности, профессионализм, критерии уровня профессионализма, научно-педагогическая деятельность, система высшего образования.

L. Nesterenko

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CRITERIA FOR DETERMINING THE PROFESSIONAL LEVELS OF AN INSTRUCTOR AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The scientific investigation of the psychological and pedagogical criteria of the University teacher professionalism formation was done. The main methodological approaches to the University teacher professionalism formation were analyzed, different levels of the University teacher professionalism were highlighted and, as a result, the criteria of the University teacher professionalism level were formulated as well as characterized. In conclusion, it was scientifically proved that the presence of the above-mentioned criteria in the structure of University teacher professional activity define the quality of the scientific and pedagogical activity in the system of higher education.

Keywords: University teacher professionalism, psychological and pedagogical peculiarities, professionalism, professionalism criteria, scientific and pedagogical activity, system of higher education.

УДК 811.161.2'366.7

Нестеренко Т. А.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПОЛУЧНИКІВ У СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ З ПІДРЯДНОЮ УМОВНОЮ ЧАСТИНОЮ

У статті розглянуто особливості функціонування сполучників у структурі складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною на матеріалі української мови. Досліджено модифікацію властивої умовному способу категорійної семантики гіпотетичності залежно від вибору сполучників, які є виразниками ірреальних семантико-синтаксичних відношень.

Ключові слова: сполучники умови, умовний спосіб, складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною, умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення.

Характерними для реалізації потенційно закладеного в умовному способі значення гіпотетичності є складнопідрядні речення з підрядною умовною частиною. Синтаксичні одиниці цього структурного типу відбивають «типово людську здатність розмірковувати про альтернативні судження, робити висновки, що ґрунтуються на неповноті інформації, передбачати можливі

кореляції між ситуаціями й розуміти, як світ змінювався б за певних умов, якби деякі кореляції були іншими» [7]. Вивчивши одиниці означеного типу в синтаксичному плані, М. А. Пузов констатує, що в складнопідрядних реченнях з підрядною умовною частиною «важливу роль для вираження значення потенційної (у нашій інтерпретації гіпотетичної – Т. Н.) зумовленості відіграє лексичний склад предикативних частин, семантика дієслів-присудків, співвідношення модально-часових планів частин та інтонація зумовленості» [5, с. 5].

З позицій категорійної морфології, яка існує передусім у вигляді техніки для синтаксису, пріоритети дещо зміщуються. Уважаємо, що на функціональну здатність умовного способу як складника та центру складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною впливають такі чинники: по-перше, синтетично-аналітична структура умовного способу з його позиційною незакріпленістю та біфункціональністю аналітичного елемента **б**; по-друге, супозиція частин складнопідрядного речення з семантикою ірреальної умови, в одній чи в обох з яких функціонує форма умовного способу; по-третє, вибір сполучника, виразника умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні з підрядною умовною частиною. Щодо останнього чинника, то його предметом аналізу є сполучники, семантико-синтаксичною функцією яких є вираження умовних (ірреальних) відношень.

В українському мовознавстві сполучники у зв'язку з проблемою класифікації складних речень були об'єктом спеціального розгляду в працях С. П. Бевзенка, А. П. Грищенка, Д. Д. Герасименка, В. І. Голоюха, М. О. Заборної, А. Г. Кващука, М. Л. Семенюченко, С. В. Шевчук, К. Ф. Шульжука та ін. Дослідники зважали передусім на їхню формально-синтаксичну функцію, визначали засоби оформлення синтаксичного (підрядного та сурядного) зв'язку між частинами складнопідрядного або частинами складносурядного речення чи однорідними членами в простому реченні, подавали групи підрядних сполучників, сполучних слів тощо. Традиційна граматики не оперувала поняттям семантико-синтаксичної функції сполучників [4]. Однією з перших лексико-граматичних праць, де на теоретичних засадах сполучника як окремого типу службових слів-морфем, що виражають семантику відношень, встановлено, систематизовано та ієрархізовано граматичні функції сполучників було дослідження К. Г. Городенської «Грамматичний словник української мови. Сполучники» [3].

У новітніх граматичних описах української мови сполучники умови кваліфікують як окремий тип одиниць релятивної семантики – службових слів-морфем [2, с. 329, 346; 3, с. 3], що виконують дві граматичні функції переважно в складнопідрядному реченні з підрядною умовною частиною: 1) формально-

синтаксичну функцію – виражають підрядний зв'язок між його предикативними частинами, 2) семантико-синтаксичну функцію – передають умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення між ними [1, с. 27–28; 2, с. 329, 346; 3, с. 3–4]. Дослідження сполучників, на які покладено роль виразника умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень, є актуальним з огляду на те, що наявність цих структурних елементів є обов'язковою, характерологічною рисою складнопідрядних речень з підрядною умовною частиною, а широкий інвентар наштовхує на думку, що ці службові слова-морфеми здатні модифікувати властиву умовному способу категорійну семантику гіпотетичності. У статті ставимо за мету дослідити функціонування сполучників умови в структурі складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною.

Зібраний нами матеріал та звернення до «Граматичного словника української мови: Сполучники» К. Г. Городенської [3] (далі – Словник) дають змогу встановити інвентар підрядних сполучників умови, що є виразниками умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень. Пропонуємо перелік їх в алфавітному порядку з примітками щодо тих, які в словнику не зафіксовано або кваліфіковано інакше: *аби* (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність); *аби лиш*, *аби лише*; *аби тільки*; *аби... то*; *коби*, *коб* (діал., у Словнику не зафіксовано); *коби лише* (*лиш*) (діал., у Словнику не зафіксовано); *коби... то* (діал., у Словнику не зафіксовано); *коби хоч* (діал., у Словнику не зафіксовано); *коли б*; *коли* (ж) *би*, *коли б* (*же*) (вар., у Словнику не зафіксовано); *коли б*; *коли б лише... то*; *коли б тільки*; *коли б тільки... то*; *коли б... то*; *лиш би* (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність); *лиш би... то*; *тільки б*; *тільки б... то*; *хоч би*, *хоча б* (у Словнику не зафіксовано); *хоча б... (і) то* (у Словнику не зафіксовано); *щоб* (у Словнику немає вказівки на здатність виражати ірреальність); *якби*; *якби лише*, *якби лиш*; *якби лише... то*; *якби лиш... то*; *якби лиш... та (й)*; *якби тільки*; *якби тільки... то (й)*; *якби... то (й)* (варіант у словнику не зафіксовано); *якщо б* (у Словнику не зафіксовано); *якщо (й)... то*; *якщо... то (й)* (у Словнику немає вказівки на варіантність та здатність виражати ірреальність).

Усі без винятку сполучники ірреальної умови за походженням – вторинні одиниці. Їхня вторинність передусім зумовлена обов'язковою наявністю елемента *би* в структурі слова-морфеми, функціональне навантаження якого прямо пов'язане з тим, що гіпотетичні сполучники умови завжди супроводжуються дієсловами-присудками в умовному способі. Таким чином на *би* покладено подвійну функцію – бути складником сполучника і компонентом складної аналітично-флексійної морфеми в складі умовного способу. Така біфункціональність уможливлена тим, що і сполучник, і умовний спосіб у

структурі складнопідрядного речення з підрядним умови мають спільне завдання – бути виразником ірреальної модальності, зокрема значення зумовленої гіпотетичності. Елемент *би* виявляє ознаки синтетизму або аналітизму і, відповідно, формує складні (*якби, коби, аби*) і складені службові слова-морфеми: (*коли б*) першого ступеня похідності, основною або периферійною для яких є семантико-синтаксична функція ірреальної умови. В аналітичних сполучниках фіксується розчленоване вживання елемента *би* з умовним сполучником, хоч у вимові базовий сполучник і *би* є одним фонетичним словом. Наголошеність *би* у двоскладових синтетичних та аналітичних вторинних структурах свідчить про його домінантність у вираженні граматичної семантики ірреальності. Цей елемент, надаючи значення гіпотетичності, повністю або частково нейтралізує відтінок значення часу, способу дії, цілі, властиві базовим простим сполучникам.

Об'єднавчим для означених слів-морфем став їхній статус за типом синтаксичного зв'язку – усі вони є сполучниками підрядності, умовними, мають здатність виражати умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення, які виникають між предикативними частинами складнопідрядного речення з підрядною умовною частиною. Але потенційно закладена здатність цих сполучників бути виразниками семантико-синтаксичних відношень ірреальної умови в реченнях із семантикою зумовленої гіпотетичності не заперечує ієрархічних відношень усередині цієї системи. Вона має ознаки польової організації з ядром та периферією, де місце кожного сполучника залежить від таких факторів, як-от: структура сполучників; функціональний зв'язок первинних і вторинних сполучників – складників системи; основною чи периферійною є семантико-синтаксична функція ірреальної умови для сполучника. Серед відношень, у які вступають між собою сполучники ірреальної умови, варто виокремлювати та розмежовувати чотири основні типи: сполучники ірреальної умови та їхні функціональні еквіваленти, структурні відповідники сполучників ірреальної умови, синоніми сполучників ірреальної умови та варіанти сполучників ірреальної умови.

Функціональні еквіваленти сполучників розглядаємо як такі, що виникають на основі транспозиції – використання однієї мовної одиниці у функції іншої. Це явище пов'язане з уживанням сполучників не лише в їхній первинній, а й у похідній функціях у ролі адекватного або транспонованого знака. Транспозиція відіграє визначальну роль у структуруванні й функціонуванні сполучників і розширює виражальні можливості української мови. Ядром системи сполучників ірреальної умови є підрядний умовний сполучник *якби*, первинною функцією якого є виражати умовні (ірреальні) семантико-синтаксичних відношення. Він володіє широким спектром позицій

підрядної умовної частини: 1) поєднує підрядну умовну частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком: *Дивлюся на нехитрий рукотворний виріб і думаю: **якби** не мамина пісня над цією коліскою, хтозна, чи мали б змогу дивуватися чудовим співом Ніни Матвієнко* (В. Скуратівський); 2) поєднує підрядну умовну частину із співвідносним займенниковим словом у головній частині складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу несиметричної структури підрядним прислівно-кореляційним зв'язком: *Таємних дум, бажань, журби **якби** зібрав я чисте жниво, **Тоді** б ти бачила в мені І мозолі під прапорами, і космос, і над буряками Жінок похилених, як в сні* (М. Вінграновський); 3) структурує парцельоване речення, що виражає ірреальну умову: ***Якби** милий чорнобривий... Умів би спинити...* (Т. Шевченко).

Приядерну позицію утворюють сполучники *коли б, якщо б*, які виконують функцію виразника умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень, тобто є функціональними еквівалентами *якби*. Елемент *би* (*б*) нейтралізує часовий відтінок, властивий простому сполучнику *коли*, унаслідок чого конструкції, поєднані *коли б*, позбавляються темпорального забарвлення: *Павло! Не зневажай мене; я б себе сам зненавидів, **коли б** таку думку мав!* (М. Кропивницький). Сполучник *коли б* з-поміж інших аналітичних сполучників ірреальної умови посідає позицію, найближчу до синтетичної одиниці *якби*. Як зазначає Н. Ю. Ясакова, «про високий ступінь цілісності цієї аналітичної одиниці свідчить регулярність уживання та існування діалектних варіантів, де сполучник *коли* та частка *би* (*б*) злилися в єдиний синтетичний сполучник *коби*» [6, с. 6]. Особливу роль *би* у формуванні значення ірреальної модальності засвідчує існування складеного сполучника *якщо б*. Аналітичний елемент *би* транспозиціонує у сферу ірреальної умови сполучник *якщо*, котрий є виразником семантико-синтаксичних відношень реальної або потенційної умови. Пор.: ***Якщо** підприємство декларує готовність вкласти свої кошти в культурно-мистецький проект, його звільняють від оподаткування – **Якщо б** підприємство декларувало готовність вкласти свої кошти в культурно-мистецький проект, його звільнили б від оподаткування.*

На нашу думку, сполучник *аби* є функціональним еквівалентом *якби* [пор. 3, с. 18], але вираження ірреальної умови становить найвіддаленішу транспозиційну перспективу цього слова-морфеми. У зв'язку з цим надаємо *аби* статусу периферійної одиниці системи: *...а в небі вилискує Віз. Він зовсім був би схожий на звичайний земний віз, **аби** хтось начетив на нього колеса, хоча б змайстровані дідусем* (М. Стельмах). Як обов'язковий компонент увібрав у себе елемент «би» сполучник *щоб*, за яким закріплюється статус абсолютно периферійної одиниці, котра спорадично набуває властивостей бути

виразником семантики ірреальної умови: *Оце щоб ваші методи побачив, – від заздрощів би луснув Бенкендорф* (Л. Костенко).

Отже, сполучникам *якби, коли б, якщо б, аби, щоб* властивий ізофункціоналізм, який полягає в подібності функцій цих об'єктів. Окрім того, вони виявляють ознаки ієрархічних відношень.

У відношеннях структурної відповідності зі сполучниками *якби, коли б, аби* перебувають парні сполучники *якби... то, коли б... то, аби... то*. Незважаючи на дистантне розміщення компонентів, парні сполучники зберігають свою цілісність завдяки усталеному порядку предикативних частин складної конструкції: *Якби так легко можна було витерти все зло, що є у світі, то на землі був би рай!* (Г. Марчук); *...аби я підійшов до неї, то вона прийшла б мені по плече, не вище* (М. Вінграновський). «У таких аналітичних одиницях граматичне і кон'юнктивне лексичне значення виражається в препозитивному сполучниковому компоненті, тому парні сполучники мають такі самі властивості вираження гіпотетичної умови, як і їх прості відповідники» [6, с. 10]. У середині групи сполучники *якби... то, коли б... то, аби... то* функціонують як еквіваленти, а в системі сполучників ірреальної умови *якби... то* посідає ядерну позицію, *коли б... то* – напів'ядерну, *аби... то* – периферійну.

Синонімія сполучників репрезентує різновид граматичної синонімії й полягає в тому, що відмінні структурно слова-морфеми об'єднані загальним значенням ірреальної умови, але відрізняються сферою вживання, обсягом значення, виявляють додаткові відтінки семантико-синтаксичних відношень. Шляхом збагачення сполучників ірреальної умови синонімами є творення аналітичних одиниць на базі традиційного сполучника *якби*, його функціональних еквівалентів *коли б, аби* чи їхніх структурних відповідників *якби... то, коли б... то, аби... то* за допомогою часток *лише (лиш), тільки, хоча: якби лише (лиш), якби тільки, якби лише (лиш)... то, якби тільки... то* тощо: *Чом я тоді не зняв шолома з нього: А зняв би я, коли б не сором тільки Тих пань і герцога* (М. Вороний); *Якби ти тільки їх [слів] не вимовляла і не труїла нас, то й не було б лихої правди* (Л. Українка). Сфера дії цих аналітичних сполучників зближується, а іноді частково збігається зі сферою дії фразових часток, але не дублює їх. Новостворені одиниці становлять другий ступінь похідності в системі сполучників ірреальної умови та набувають здатності виражати умовні (ірреальні) семантико-синтаксичні відношення з відтінком готовності, прагнення до чогось. У структурі складного речення частки можуть самостійно виконувати функцію сполучника, набуваючи ознак гібридності, не змінюючи при цьому заявленого значення готовності, прагнення до чогось: *тільки б, лиш би, тільки б... то, лиш би... то, хоча б... (і) то: –*

Навряд, Михайлику, ой, навряд, **хоча б** душу привіз, **і то** буде добре, – зажурено поглянула у вікно (О. Кобилянська); **Лиш би** батьки погодилися переїхати до мене, їм забезпечать умови для спокійного життя (Словник).

Як видно, вибудовуються синонімічні ряди ірреальних сполучників умови: *якби – якби лише (лиш), якби тільки, тільки б; якби... то – якби лише (лиш)... то, якби тільки... то, тільки б... то*. Синонімічні відношення в системі сполучників ірреальної умови є одним зі шляхів удосконалення форми вислову, передаванні нових відтінків та найтонших нюансів значення зумовленої гіпотетичності.

Варіанти сполучників ірреальної умови не засвідчують ієрархічних відношень і не відрізняються відтінками семантики ірреальної умови. Їхня відмінність стосується формального боку сполучників. Виокремлюємо фонетичні варіанти сполучників – це фонетичні видозміни компонента форми *лише – лиш* в аналітичних сполучниках *лише – коли б лиш; аби лише – аби лиш, якби лише – якби лиш, якби лише... то – якби лиш... то*. Пор.: **Коли б лише** стало тепло, поїхали б до моря (Словник) – **Коли б лиш** стало тепло, поїхали б до моря (Словник). Структурно-семантичні варіанти – це одиниці, що мають факультативні частки, вживання чи відсутність яких не зумовлює видозміни семантико-синтаксичного відношення ірреальної умови: *якби... то – якби... то й, хоча б... (і) то – хоча б... то, якщо... то – якщо... то (й)* тощо. Пор.: **Якби я** був націоналістом, **то** відповів би тобі, – кажеш повільно й виразно... (Ю. Андрухович) – **Але якби** не ці чудеса, які бачиш на власні очі (а тим більше – в яких береш хоча б пасивну участь), **то й** не брався б за перо (Д. Дроздовський). До структурних варіантів зараховуємо також одиниці, що мають елементи, які легко переміщуються в межах підрядної частини, не впливаючи на семантичні відтінки сполучника: *коли (ж) би – коли б (же), якщо (й)... то – якщо... то (й)*. Пор.: **Розірвати цієї залежності він (Антонич) уже не міг – відомий нам театр людських взаємовідносин уже не пробачив би йому цього дезертирства й нікуди не відпустив би, а якщо й так, то все одно не дав би дихати** (Ю. Андрухович) – **Я, якщо не мушу, то й ніколи не взяв би стрільби до рук** (О. Кобилянська). Структурними варіантами можна вважати сполучники *коли б – коби, коб* про які йшлося у зв'язку з особливостями структури сполучника *коли б*. *Коби, коб* – діалектний сполучник, широко відомий гуцульським, закарпатським та буковинським говіркам: **Ой коби я зозуленька, щоб я крильця мала, я ж би тую Україну кругом облітала** (Нар. пісня).

Отже, участь у вираженні модальної семантики зумовленої гіпотетичності разом з формами умовного способу беруть підрядні сполучники умови. Функціональна роль цих сполучників полягає у вираженні умовних (ірреальних) семантико-синтаксичних відношень. Сполучники ірреальної

умови становлять відособлену систему, для якої характерними є риси польової організації. Ядерним компонентом поля є сполучник *якби*, інші складники системи посідають чітко визначені позиції залежно від чотирьох типів відношень, у які вони вступають. Серед цих відношень, по-перше, сполучники ірреальної умови та їхні функціональні еквіваленти; по-друге, структурні відповідники сполучників ірреальної умови; по-третє, синоніми сполучників ірреальної мови: по-четверте, варіанти сполучників ірреальної умови. Перспективу подальших розвідок структурної організації та функціонування сполучників ірреальної умови становить дослідження взаємодії сполучників із формами умовного способу в структурі складнопідрядних речень із підрядною умовною частиною та впливу сполучників на формування семантики зумовленої гіпотетичності.

Список літератури

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті: [монографія] / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови: Сполучники / К. Городенська. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Коломієць Л. І. Сполучник / Л. І. Коломієць // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 516–519.
5. Пузов М. О. Синонімія сполучникових і безсполучникових складних речень у власне розмовному та в естетично трансформованому розмовному мовленні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. О. Пузов. – Одеса, 1994. – 18 с.
6. Ясакова Н. Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Ю. Ясакова. – Київ, 2001. – 29 с.
7. On Conditionals / E. C. Traugott, A. ter Meulen, J. S. Reilly / & C. A. Ferguson (eds.). – Cambridge, 1986. – P. 285–307.

Т. А. Нестеренко

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОЮЗОВ В СОСТАВЕ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С ПРИДАТОЧНЫМИ УСЛОВИЯ

В статье рассмотрены особенности функционирования союзов в составе сложноподчиненных предложений с придаточными условия на материале украинского языка. Исследована модификация присущей условному наклонению

категориальной семантики гипотетичности в зависимости от выбора союзов, являющихся выразителями ирреальных семантико-синтаксических отношений.

Ключевые слова: условные союзы, сослагательное наклонение, сложноподчиненное предложение с придаточным условия, условные (ирреальные) семантико-синтаксические отношения.

T. Nesterenko

FUNKTIONING OF THE CONJUNCTIONS IN THE STRUCTURE OF COMPLEX SENTENCES WITH CLAUSES OF CONDITION

The article deals with the peculiarities of functioning of the conjunctions in the structure of complex sentences with inferior conditional part in the Ukrainian language. The modification of categorical semantics of hypothetic depending upon the choice of conjunctions, which are manifestations of unreal semantic and syntactic relations, has been investigated.

Keywords: conjunctions of condition, subjunctive mood, complex sentence with clauses of condition, hypothetic semantics, conditional (unreal) semantic and syntactic relations of unreal condition.

УДК 811.161.2:81'367.322:81'42

Перепічка І. М.

ПИТАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ДОКОРУ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

У статті розглянуто прагматичні можливості питальних речень — важливих синтаксичних засобів вираження докору в художньому тексті.

Ключові слова: докір, адресант, адресат, питальне речення, інформація, художній текст.

Комунікативно-прагматична парадигма в сучасному мовознавстві – одна з актуальних, цим і пояснюється зацікавленість лінгвістів окремими мовленнєвими жанрами, зокрема й *докором* – м'якою формою звинувачення, що базується на емоційному стані адресанта й може бути висловлена адресатові експліцитно або без прямих доказів його вини – в імпліцитній формі.

Для аналізу структури жанру «докір» усі засоби його вираження є важливими, однак особливе місце належить синтаксичним, зокрема питальним реченням, оскільки «такий спосіб мовного вияву *докору* є «ядерним» [1, с. 165].

Характеристиці питальних речень присвятили свої праці як зарубіжні, так і українські лінгвісти: А. Канаф'єва (семантика риторичного висловлювання) [5], О. Почепцов [11] (семантична структура питального речення), О. Сковородников, Г. Копніна [12] (визначення поняття «риторичний прийом»), А. Хлепінко [14] (формальні показники зміни комунікативного напрямку